Grzegorz Maroń¹

Instytucja przysięgi (ślubowania) a poszanowanie wolności sumienia i religii

Słowa kluczowe: przysięga, ślubowanie, prawa człowieka, wolność sumienia i religii

Keywords: oath, affirmation, human rights, freedom of conscience and religion

Streszczenie

Prawny obowiązek złożenia przysięgi może kłócić się z prawami podstawowymi jednostki, w szczególności z wolnością sumienia i religii. Istnieją różne sposoby usuwania tego typu kolizji w poszczególnych państwach, np. możliwość złożenia pozbawionego odniesień do sfery *sacrum* ślubowania w miejsce przysięgi czy dopuszczalność jednostkowego modyfikowania roty przysięgi. Niniejsze rozwiązania posiadają swoje umocowanie albo w przepisach prawnych, albo w praktyce orzeczniczej. Nie zawsze jednak są one w pełni responsywne wobec możliwych obiekcji sumienia. W ocenie autora zamiast derogowania tytułowej instytucji z porządków prawnych, należy nadać tekstom przysięgi „odpowiednią” postać – tj. odsyłającą do względnie uniwersalnych wartości – oraz zgodzić się na pewien stopień elastyczności interpretacji prawa. Obowiązek złożenia przysięgi i obowiązek poszanowania praw podstawowych można postrzegać jako optymalizacyjne nakazy, a najwłaściwszym sposobem usuwania kolizji pomiędzy nimi w konkretnej sprawie jest zastosowanie metody proporcjonalnego wyważenia, zgodnie z teorią zasad prawa Roberta Alexy’ego.

¹ Autor jest adiunktem w Katedrze Historii Prawa i Doktryn Polityczno-Prawnych na Wydziale Prawa i Administracji Uniwersytetu Rzeszowskiego. E-mail: grzemar6@op.pl.

Summary

The institution of oath (affirmation) and the protection of freedom of conscience and religion

Legal obligation to take the oath may interfere with the fundamental rights of the individual, especially with freedom of conscience and religion. In the particular states there are various ways to remove these type of collision, for example, the ability to take affirmation in place of the oath-taking or the extraordinary admissibility of the oath's text modification. The given options are anchored in the statute law provisions or in the judicial practice. Not always, however, the indicated solutions are fully responsive to possible conscientious objections. *In the author's view*, instead of derogation of the title institution from legal orders, *oaths' texts* should attain the "appropriate" form – ie. oath wording refers to a relatively universal values –and a certain degree of flexibility in the interpretation of the law is needed. The obligation to take the oath and obligation to respect fundamental rights may be seen as the optimization requirements, and the most proper way to remove conflicts between them in a particular case is to use the method of proportional weighing in accordance with the Robert Alexy's theory of legal principles.

I.

Przysięga jako instytucja prawna to wymagane przepisami prawnymi solenne, zwykle publiczne i ustne przyrzeczenie określonego postępowania werbalizowane słowami o urzędowo określonej treści i niekiedy też składane w określonej formie. Przedmiotowa instytucja genezą sięga czasów starożytnych (łac. *iuramentum*). Można wyróżnić kilka typów przysięgi. Po pierwsze, przysięgę składają osoby obejmujące urząd organów władzy publicznej (np. prezydent państwa), stanowisko funkcjonariusza publicznego (np. sędziego) czy też przystępujące do wykonywania zawodu zaufania publicznego (np. adwokat) lub do pełnienia funkcji publicznej (np. juror w ławie przysięgłych). Obowiązek złożenia przysięgi każdorazowo musi być wyraźnie prawem zastrzeżony dla danej kategorii osób. Akt przysięgi odpowiada charakterystyce aktu performatywnego. Poprzez wypowiedzenie określonych słów

w określonych okolicznościach następuje objęcie urzędu lub mandatu czy nabycie praw do wykonywania danego zawodu czy funkcji. Osoba składająca przysięgę zobowiązuje się do należytego sprawowania urzędu bądź wykonywania czynności zawodowych z poszanowaniem wskazanych w rocie przysięgi norm i wartości.

Do drugiej grupy należy przysięga jako uroczysta obietnica mówienia prawdy. Ten typ przysięgi składają świadkowie w postępowaniu sądowym. We współczesnym polskim porządku prawnym niniejszy rodzaj przysięgi funkcjonuje pod nazwą „przrzeczenie”. Trzecia kategoria, nieznana prawu polskiemu, to przysięga składana przez nowego obywatela danego państwa, w której osoba naturalizowana najczęściej deklaruje wierność swojej aktualnej ojczyźnie, jej organom władzy i prawu.

W wielu państwach pierwszy i trzeci typ przysięgi zwykło zaliczać się do tzw. przysięgi wierności bądź lojalności (ang. *oath of allegiance*, *oath of loyalty*), ze względu na to, iż przysięgający w szczególności zobowiązuje się do wierności państwu czy monarsze. Pierwszy i trzeci rodzaj przysięgi mają postać promisoryjną. Osoba przysięgająca składa przrzeczenie odnośnie do swojego zachowania *pro futuro*. Postać mieszaną, promisoryjno-asertoryjną, ma natomiast przysięga świadka. Świadek zobowiązuje się dopiero do złożenia w określony sposób zeznań, ale zarazem przyrzeka mówić o pewnych faktach, które już zaistniały.

W kontekście obowiązywania przepisów prawnych wymagających od określonej kategorii osób złożenia przysięgi może dojść do kolizji zasad prawa². Z jednej strony zasada praworządności, zasada pewności i bezpieczeństwa prawnego wymaga, aby prawu stało się zadość, aby adresat normy prawnej podjął zachowanie zgodne z wzorcem określonym w dyspozycji tej normy, ewentualnie poniósł negatywne konsekwencje za niewywiązanie się z tego obowiązku. Z drugiej strony złożenie przysięgi może kłócić się z podstawowymi prawami i wolnościami człowieka, w szczególności z wolnością sumienia i religii, ale także z wolnością słowa, wolnością wyboru i wykonywania zawodu czy z wolnością zrzeszania się³. Źródłem obiekcji u osób, na których ciąży powinność złoże-

² Zob. G. Maroń, *Zasady prawa. Pojmowanie i typologie a rola w wykładni prawa i orzecznictwie konstytucyjnym*, Poznań 2011, s. 122–146.

³ K. Henley, *Oaths and the Pledge of Allegiance: Freedom of Expression and the Right to Be Silent*, [w:] *Freedom of Expression in a Diverse World*, red. D. Golash, Dordrecht–London 2010, s. 163–176.

nia przysięgi, najczęściej jest nakazana treść przysięgi lub forma zaprzysiężenia. U niektórych osób sprzeciw budzi samo złożenie nominalnie „przysięgi”, nawet jeśli jej rota i ceremonia składania zastrzeżeń nie wywołują⁴.

O wadze ingerencji obowiązku złożenia przysięgi w sytuację prawną przysięgającego, a tym samym o doniosłości omawianego zagadnienia, świadczą dwa przykłady z rodzimego porządku prawnego⁵. W 2012 r. Grzegorz Gilewicz pomimo otrzymania decyzji o przyjęciu na studia na Akademię Sztuk Pięknych w Gdańsku – z czwartym wynikiem – ostatecznie nie nabył praw studenta z powodu odmowy złożenia ślubowania. Niedoszły student zakwestionował wymóg wierności „ideałom humanizmu i demokracji” wymienionym w rocie ślubowania studentów gdańskiej ASP⁶. W jego ocenie konieczność wypowiedzenia cytowanych słów kłóci się z konstytucyjną wolnością sumienia i wolnością wyrażania swoich poglądów (art. 53 i 54 Konstytucji RP). Jak tłumaczył G. Gilewicz: „Humanizm jest pojęciem dość ogólnym. Opiera się między innymi na sceptycyzmie naukowym negującym wiarę jako źródło poznania, promuje relatywizm moralny, który twierdzi, że dobro i zło zależy tylko od jednostki. Neguje też zasadność przekazywania dzieciom przez rodziców wiedzy o tym, co dobre i złe”⁷. Z kolei sceptycyzm wobec demokracji uzasadniał popieraniem monarchii konstytucyjnej. Władze uczelni nie zgodziły się na odstąpienie od wypowiedzenia przedmiotowej frazy, argumentując, iż jest to niemożliwe ze względu na „integralność treści ślubowania” zawartej w statucie uczelni⁸.

⁴ Por. Ewangelia Mateusza 5, 34 („A Ja wam powiadam: Wcale nie przysięgajcie, ani na niebo, bo jest tronem Bożym”) czy List św. Jakuba 5, 12 („Przed wszystkim, bracia moi, nie przysięgajcie ani na niebo, ani na ziemię, ani w żaden inny sposób: wasze «tak» niech będzie «tak», a «nie» niech będzie «nie», abyście nie popadli pod sąd”), *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Tysiąclecia*, Poznań 2003.

⁵ Egzemplifikacją szczególnej dolegliwości za niewywiązanie się z obowiązku przysięgi jest kasus św. Tomasza Morusa skazanego w 1535 r. na śmierć w związku z odmową złożenia przysięgi wierności królowi Henrykowi VIII jako głowie Kościoła. G. Maroń, *Święci patroni prawników*, Rzeszów 2011, s. 89–100.

⁶ J. Naumowicz, *Prawne i filozoficzne aspekty ślubowań studenckich*, [w:] *Interdyscyplinarne ujęcie prawa*, red. M. Żuralska, Warszawa 2013, s. 285–313.

⁷ D. Olejniczak, *Kolejna odsłona sprawy Gilewicza*, <http://gdansk.gosc.pl/doc/1516059>. Kolejna-odslona-sprawy-Gilewicza (21.03.2015).

⁸ Zob. art. 170 ust. 1 Ustawy z dnia 27 lipca 2005 r. Prawo o szkolnictwie wyższym (t. jedn. Dz.U. 2012, poz. 572 ze zm.).

W drugim kazusie nauczycielka z województwa pomorskiego pomimo tego, że zdała egzamin na stopień nauczyciela mianowanego, to jednak nie uzyskała zawodowego awansu. Odmówiła bowiem złożenia ślubowania w wersji przewidzianej w Karcie Nauczyciela⁹. Za sprzeczne z wymogami swojego sumienia uznała wypowiedzenie słów o kształceniu i wychowywaniu młodego pokolenia „w duchu umiłowania ojczyzny”. Jak przekonywała wyznawczyni Świadków Jehowy: „Najwyższe uczucia zarezerwowane mam dla Boga. Usytuowanie ojczyzny na pierwszym miejscu traktuję jako niełjalność wobec Boga”. Zaproponowała zastąpienie słów „w duchu umiłowania ojczyzny” na „poszanowanie ojczyzny”, ale jej propozycja nie została uwzględniona tak przez władze samorządowe, jak i kuratorium oświaty. Z powodu niezłożenia ślubowania doszło do wygaśnięcia decyzji o nadaniu awansu zawodowego na stopień nauczyciela mianowanego¹⁰.

W obu sprawach sprzeciw sumienia ślubujących nie znalazł akomodacji u organów administrujących złożeniem ślubowania¹¹. Paradygmat formalizmu prawnego czy też litera prawa uzyskały pierwszeństwo przed uczynieniem zadość – umocowanym zwłaszcza w konstytucyjnej wolności sumienia i religii – *prima facie* niebezpodstawnym oczekiwaniom studenta i nauczycielki.

Celem opracowania jest komparatystyczne ukazanie różnych sposobów rozwiązywania kolizji praw i wartości prawnych powstałych w związku z funkcjonowaniem tytułowej instytucji. Za punkt odniesienia obrano porządki prawne państw przynależących do tzw. zachodniej kultury prawnej, zarówno państw systemu prawa kontynentalnego, jak i systemu *common law*. Szczególna doniosłość przysięgi w krajach anglosaskich tłumaczy częste odwoływanie się do prawa i judykatury tych właśnie państw. W artykule omówiono fragmentarycznie rozwiązania legislacyjne przyjęte w poszczególnych państwach, a w jeszcze większym stopniu przybliżono praktykę stosowania prawa w kontekście funkcjonowania instytucji przysięgi.

⁹ Zob. art. 15 Ustawy z dnia 26 stycznia 1982 r. – Karta Nauczyciela (t. jedn. Dz.U. 2014, poz. 191).

¹⁰ A. Kłaman, *Czersk – Wiara na pierwszym miejscu*, <http://www.pomorska.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20091221/INNEMIASTA04/411954856> (21.03.2015).

¹¹ Zob. M. Skwarzyński, *Sprzeciw sumienia w europejskim i krajowym systemie ochrony praw człowieka*, „Przegląd Sejmowy” 2013, nr 6, s. 9–26.

II.

Klasycznie rozumiana przysięga rozpoczyna się przywołaniem Boga jako adresata czy świadka składanego przyrzeczenia, ewentualnie kończy wezwaniem Boga jako współpomocnika w dochowaniu zaciąganych zobowiązań. Charakter religijny przysięgi może również przejawiać się w ceremoniale zaprzysiężenia, np. składający przysięgę kładzie dłoń na Piśmie Świętym. Taka postać przysięgi w sposób oczywisty grozi pogwałceniem wolności sumienia i religii, w pierwszej kolejności ateistów i agnostyków obligowanych do składania obcych im aktów światopoglądowej autodeklaracji, ale także tych osób wierzących, którym nakazy ich wiary zabraniają przysięgania. Część z kolei wierzących przy braku przeszkód dogmatycznych w złożeniu przysięgi *per se*, może nie chcieć publicznie w tej formie manifestować swojej wiary czy nie życzyć sobie jej ujawniania (zob. art. 53 ust. 7 Konstytucji RP).

Przejawem uwzględnienia obiekcji tej natury jest możliwość złożenia zamiast przysięgi ślubowania. Alternatywa w postaci ślubowania (ang. *affirmation*) powszechnie występuje w państwach anglosaskich¹². Znają ją również systemy prawa stanowionego, np. monarcha holenderski czy prezydenci Islandii i Malty mogą zastąpić przysięgę ślubowaniem¹³.

Ślubowanie tym różni się od przysięgi (ang. *oath*), iż słowo „przysięgam” zastępuje słowo „ślubuję” oraz pomija się zwroty zawierające odniesienia do Boga, np. „Tak mi dopomóż Bóg”. Poza wskazanymi wyjątkami teksty przysięgi i ślubowania są zasadniczo takie same. Jeśli zaprzysiężenie obejmuje wykorzystanie religijnej księgi, zwłaszcza Biblii, to składający ślubowanie może także zrezygnować z posłużenia się nią. Ślubowanie posiada identyczną moc prawną jak przysięga¹⁴.

Najczęściej możliwość złożenia ślubowania w miejsce przysięgi przewidyują przepisy prawne. Przykładowo brytyjski Oaths Act z 1978 r. zastrzega, iż każda osoba, na której ciąży obowiązek wypowiedzenia przysięgi rozpo-

¹² E. Campbell, *Oaths and affirmations of public office*, „Monash University Law Review” 1999, vol. 25, nr 1, s. 132–165.

¹³ G. Maroń, *Instytucja przysięgi głowy państwa w państwach europejskich*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2012, nr 1, s. 153.

¹⁴ Zob. np. w kontekście ślubowania świadka w USA: *United States Code* (tytuł 1, rozdział 1, § 1); *Federal Rules of Civil Procedure* (Rule 43d), *Federal Rules of Criminal Procedure* (Rule 1b6).

czynającej się słowami „Przysięgam Bogu Wszechmogącemu”, może zamiast niej złożyć uroczyste ślubowanie (ang. *solemn affirmation*). Podobnie w odniesieniu do prezydenta USA, członków Senatu i Izby Reprezentantów, parlamentarzystów parlamentów stanowych, przedstawicieli federalnej i stanowej władzy wykonawczej i sędziów stanowych art. II i VI Konstytucji USA¹⁵. W sytuacji gdy przepisy operowały wyłącznie terminem „przysięga”, wówczas sądy amerykańskie w drodze wykładni rozszerzającej antycypowały, iż termin ten suponuje możliwość złożenia alternatywnie także ślubowania¹⁶.

Responsywność wobec multikulturalizmu i pluralizmu światopoglądowego współczesnych społeczeństw niekiedy idzie wciąż w parze z poszanowaniem tradycji chrześcijańskiej. Potwierdzeniem tego są przepisy obowiązujące w amerykańskim stanie Północna Karolina, dotyczące przysięgi świadka. Zgodnie z § 11-1 North Carolina General Statutes: „Zważywszy, że zgodne z prawem przysięgi dla odkrycia prawdy i ustanowienia tego co właściwe są konieczne i wysoce sprzyjające ważnemu celowi dobrej władzy; a będąc najbardziej uroczystymi odwołaniami się do Wszechmogącego Boga, jako wszechwiedzącego świadka prawdy i sprawiedliwości i wszechmogącego mściciela kłamstwa, oraz zważywszy, że zgodne z prawem ślubowania dla odkrycia prawdy i ustanowienia tego, co właściwe są konieczne i wysoce sprzyjające ważnemu celowi dobrej władzy, przeto takie przysięgi i ślubowania powinny być składane i odbierane z najwyższą solennością”. Kolejny przepis (§ 11-2) podaje wymowę przysięgi, stanowiąc, że: „Sędziowie i inne osoby uprawnione do odbierania przysięgi powinni (z wyjątkiem spraw, gdy niniejszy rozdział czyni wyjątek) wymagać od strony zaprzysiężenia poprzez położenie ręki na Świętych Księgach na znak swojego przyrzeczenia mówienia prawdy oraz na znak tego, że jeśli odejdzie od prawdy, to może być sprawiedliwie pozbawiony wszelkich błogosławieństw świętej księgi i naraża się na tą zemstę, którą sprowadza na swoją głowę”. Prawo stanowe Północnej Karoliny dopuszcza też inną formę przysięgi, która składana jest w następujący sposób. Świadek „Stoi z podniesioną prawą dłońią ku niebu, na znak uroczystego odwołania się do Najwyższego Boga i również na znak tego, że jeśli odejdzie od praw-

¹⁵ Zob. też 5 U.S. Code § 3331; 10 U.S. Code § 502; 28 U.S. Code § 453; 28 USC 544; 8 C.F.R. 337.1.

¹⁶ *State v. Nuckols*, 166 S.E.2d 3, 11 (W. Va. 1969); *Jones v. State*, 585 P.2d 1340, 1341 (Nev. 1978); *Jenke v. State*, 487 S.W.2d 347 (Tex. Crim. App. 1972).

dy, to sprowadzi zemstę nieba na swoją głowę” i wypowiada słowa: „Ja A.B. odwołuję się do Boga, jako świadka prawdy i mściciela kłamstwa, że powiem to samo w dniu sądu ostatecznego, kiedy tajemnice wszystkich serc będą poznane” (§ 11.3). Jednocześnie przepisy stanowe uprawniają osobę, która z powodu sprzeciwu sumienia nie może złożyć przysięgi, do złożenia laickiego ślubowania (§ 11–4).

Niekiedy prawo do złożenia przez daną osobę ślubowania znajduje umowienie nie w postanowieniach aktu normatywnego, ale w orzeczeniu sądowym i to także w państwach kultury prawa kontynentalnego. Przykładowo, Grecka Rada Państwa w jednej ze spraw orzekła, iż skarżący – student teologii – nie musi składać nakazanej prawem przysięgi w celu uzyskania tytułu zawodowego magistra. Zamiast niej może złożyć uroczyste ślubowanie, powołując się nie na Boga, lecz swój honor i sumienie, pomimo tego, iż przepisy prawne nie przewidują ślubowania jako alternatywy dla religijnej przysięgi (art. 13 ust. 5 Konstytucji Grecji). Chcąc skorzystać z możliwości ślubowania, dana osoba powinna wskazać religię, jaką wyznaje, zasady, które unieumożliwiają jej złożenie przysięgi, albo oświadczyć, że jest osobą niewierzącą. Takie oświadczenie, w ocenie Rady, jest konieczne do zwolnienia jednostki z obowiązku, który kłóci się z jej religijnymi przekonaniem, a zarazem nie narusza tej wolności religijnej¹⁷.

Ślubowanie tylko wówczas może uchodzić za rzeczywistą alternatywę wobec przysięgi, jeśli nie obejmuje żadnych obowiązkowych odwołań do sfery *sacrum*¹⁸. Alternatywa staje się pozorna, jeśli przykładowo przyrzeczenie

¹⁷ Wyrok Greckiej Rady Państwa (Συμβούλιο της Επικρατείας) z dnia 18 czerwca 1998 r. (2601/98), „Bulletin on constitutional case-law: Special edition. Freedom of religion and beliefs”, Strasburg 1999, s. 46.

¹⁸ Federalny Sąd Okręgowy dla Środkowego Dystryktu Alabamy wyrokiem z dnia 1 lutego 1972 r. uznał za sprzeczny z konstytucyjną wolnością religijną (*Free Exercise Clause*) przepis Kodeksu Alabamy nakazujący adwokatom złożenie przysięgi lub ślubowania kończących się słowami „Tak mi dopomóż Bóg”. *Nicholson v. Board of Comm’rs*, 338 F. Supp. 48, 56–57 (M.D.Ala. 1972). Podobnie wcześniej orzekł federalny Sąd Apelacyjny dla IV Okręgu w kontekście przysięgi prawdomówności świadka, *United States v. Looper*, 419 F.2d 1405, 1407 (4th Cir. 1969). Analogiczne jest w tej materii orzecznictwo sądów stanowych. Przykładowo, SN Południowej Karoliny wyrokiem z dnia 27 maja 1997 r. orzekł, iż w sprzeczności z Konstytucją USA pozostaje przepis stanowej konstytucji wymagający od osoby zatrudnionej w sektorze publicznym (np. notariusza) złożenia przysięgi odwołującej się do Boga po-

kończy się obligatoryjnie słowami „Tak mi dopomóż Bóg” lub rozpoczyna przywołaniem Boga. Negatywnie należy też ocenić wymaganie od zainteresowanego uzasadnienia swojego wyboru ślubowania zamiast przysięgi czy też obostrzenie możliwości skorzystania z wyboru od takich deklaracji, jak te z przywołanego kazusu greckiego.

W praktyce sądów brytyjskich odnotowano nieliczne sprawy, gdy sędzia oczekiwał od świadka wyjaśnienia, dlaczego ten zdecydował się złożyć ślubowanie, a nie przysięgę, a nawet zachęcał do zmiany decyzji i złożenia przysięgi¹⁹. Zachowania tego typu kłócą się z prawami i wolnościami człowieka. Wymóg tłumaczenia się z wybrania ślubowania może implikować konieczność ujawnienia swojego światopoglądu. W pewnych przypadkach pogwałceniu uległoby też prawo do prywatności, np. muzułmanka na sali sądowej oświadcza, iż w związku z menstruacją nie może jako osoba „nieczysta” złożyć przysięgi na Koran.

Sądy państw anglosaskich zasadniczo stoją na stanowisku o konstytucyjności przepisów wymagających złożenia przysięgi, ilekroć przysięgę można zastąpić treściowo areligijnym ślubowaniem, bez obowiązku podawania powodów wybrania tej czy drugiej opcji. Przepisy te nie naruszają wówczas ani jednostkowej wolności sumienia i religii (zasada *Free Exercise Clause* w USA), ani też nie podważają rozdziału kościoła od państwa (zasada *Establishment Clause* w USA)²⁰. Sprzeczny z wolnością sumienia i religii jest nieodzowny wyjątków obowiązek złożenia przysięgi o religijnej treści lub w religijnej formie. Za niekonstytucyjne w państwach *common law* tym bardziej uznawane są przepisy obligujące do złożenia nie tyle przysięgi, w której Boga przywołuje się jako świadka zaciąganych zobowiązań czy wspomóżyciela w ich dochowaniu, co przysięgi lub oświadczenia, mocą których przysięga-

przez końcowe słowa roty „Tak mi dopomóż Bóg”. *Silverman v. Campbell* 326 S.C. 208 (1997) 486 S.E.2d 1.

¹⁹ Zob. *R v. Mehrban* [2001] EWCA Crim 2627; *R v. Abdul Majid* [2009] EWCA Crim 2563; *R v. Naaem Saddiq* [2010] EWCA Crim.

²⁰ Zob. wyroki sądów amerykańskich: *Murray v. Travis County Dist. Ct.*, 898 F.2d 150 (5th Cir.) *Pierce v. Commonwealth*, 408 S.W.2d 187, 188 (Ky. 1966); *State v. Nuckols*, 166 S.E.2d 3, 11 (W. Va. 1969); *Biklen v. Board of Educ.*, 333 F. Supp. 902 (N.D.N.Y. 1971); *Jones v. State*, 585 P.2d 1340, 1341 (Nev. 1978); *People v. Velarde*, 616 P.2d 104, 106 (Colo. 1980). Tak samo orzecznictwo kanadyjskie: *R. v. Anderson* [2001] 7 WWR 582; *R. v. Robinson* [2005] 191 Man R (2d) 156.

jący zapewnia o swojej wierze w samo istnienie Boga²¹. Obowiązku deklaracji o wierze w Boga nie można jednak utożsamiać z wypowiedzeniem przez przysięgającego słów „uroczyście przysięgam” czy „Tak mi dopomóż Bóg”²².

Analogiczne stanowisko zajmuje Europejski Trybunał Praw Człowieka. W sprawach *Dimitras i inni przeciwko Grecji* oraz *Alexandridis przeciwko Grecji* ETPC nie zakwestionował możliwości składania przysięgi religijnej na Biblię przez świadka w procesie sądowym czy przez adwokata przystępującego do wykonywania zawodu, ale zastrzegł, iż przepisy muszą przewidywać laickie w treści alternatywne ślubowanie, z którego skorzystanie powinno należeć do swobodnej decyzji zainteresowanego, a więc być niezależne od spełnienia dodatkowych warunków, np. w postaci ujawnienia swojego wyznania czy bezwyznaniowości²³. Podobnie w sprawie *Buscarini i inni przeciwko San Marino* Trybunał za sprzeczne z Konwencją uznał wymaganie od parlamentarzysty złożenia przysięgi zawierającej obligatoryjne słowa „Przysięgam na Święte Ewangelie”²⁴.

W niektórych jednak państwach odniesienie do Boga w ramach przysięgi wciąż pozostaje obowiązkowe, podważając wolność sumienia przysięgających. Przykładowo, rota przysięgi prezydenta Rumunii, premiera, ministrów i pozostałych członków Rządu kończy się słowami „Tak mi dopomóż Bóg”, od których wypowiedzenia Konstytucja nie przewiduje odstępstwa (art. 82 ust. 2, art. 103 ust. 1 Konstytucji Rumunii).

Niekiedy alternatywę w postaci ślubowania zastrzega się także w stosunku do przysięgi będącej taką jedynie z nazwy²⁵. Możliwość złożenia ślubowania

²¹ *Torcaso v. Watkins*, 367 U.S. 488 (1961); *Schowgurow v. State* 213 A.2d 475 (Md. 1965).

²² *United States v. Oliver*, 363 F.2d 15, 19 (7th Cir. 1966).

²³ Wyrok ETPC z dnia 21 lutego 2008 r., *Alexandridis przeciwko Grecji*, skarga Nr 19516/06; Wyrok ETPC z dnia 8 stycznia 2013 r.; *Dimitras i inni przeciwko Grecji* (Nr 3) (skargi nr 44077/09, 15369/10 i 41345/10); Wyrok ETPC z dnia 3 listopada 2011 r., *Dimitras i inni przeciwko Grecji* (Nr 2) (skargi nr 34207/08 i 6365/09); Wyrok ETPC z dnia 3 czerwca 2010 r., *Dimitras i inni przeciwko Grecji* (skargi nr 42837/06, 3237/07, 3269/07, 35793/07 i 6099/08).

²⁴ Wyrok ETPC z dnia 18 lutego 1999 r., *Buscarini i inni przeciwko San Marino*, skarga Nr 24645/94.

²⁵ Przykładowo, jednakowe treściowo „przysięgę” i „uroczyste oświadczenie” zastrzega dla sędziów Europejskiego Trybunału Praw Człowieka statut tego trybunału. Zob. art. 3 *Rules of Court*, http://www.echr.coe.int/Documents/Rules_Court_ENG.pdf (21.03.2015).

zamiast wolnej od odniesień religijnych przysięgi wiąże się z antycypacją, iż sam termin „przysięga” suponuje jej religijną naturę czy religijną naturę zaciąganych w ten sposób zobowiązań²⁶. Wyodrębnienie areligijnej przysięgi stanowi ważną modyfikację istoty tej instytucji. Blisko półtora wieku temu belgijski Cour de Cassation w wyroku z dnia 28 maja 1867 r. stwierdził, że przywołanie pomocy Boga jest immanentnym elementem przysięgi. W ocenie sądu przysięga to akt obrania przez ludzi Boga jako świadka prawdy czy szczerości ich obietnicy. Odwołanie się do Boga wyznacza istotę przysięgi, stanowi gwarancję, która determinuje pewność. Zarazem, według ówczesnej opinii sądu obligatoryjna formuła *invocatio Dei* w rocie przysięgi nie ograniczała wolności religijnej, ilekroć przysięga miała charakter generalny i nie odnosiła się do żadnego konkretnego wyznania²⁷.

W bieżącej praktyce jurysdykcyjnej różnych sądów i trybunałów niejednolicie ocenia się zgodność z jednostkową wolnością sumienia i religii wymogu złożenia areligijnej przysięgi, czyli „przysięgi” tylko z nazwy, w sytuacji, gdy prawo nie przewidywało możliwości złożenia alternatywnego „ślubowania” („oświadczenia”²⁸, „przrzeczenia”).

Węgierski Trybunał Konstytucyjny orzekł w 2009 r., że przepisy ustawy obligujące urzędników publicznych do złożenia laickiej „przysięgi” i jej pisemnego potwierdzenia, bez wariantu złożenia zastępczego „ślubowania”, nie naruszają wolności myśli, wyznania i religii (art. 60 ówczesnie obowiązującej Konstytucji Węgier) oraz prawa do poszanowania dobrego imienia, prywatności swojego domu oraz ochrony tajemnicy prywatnych spraw i osobistych danych (art. 59 Konstytucji Węgier)²⁹. Do podobnego wniosku doszedł sędzia pokoju z belgijskiego Westerlo, uznając w 2000 r., że przekonania religijne nie mogą uzasadniać odmowy

²⁶ J. Salij definiuje przysięgę jako „wezwanie Boga na świadka naszych stwierdzeń lub zobowiązań”. http://mateusz.pl/ksiazki/js-pn/js-pn_49.htm (21.03.2015).

²⁷ R. Torfs, *The Permissible Scope of Legal Limitations on the Freedom of Religion or Belief in Belgium*, „Emory International Law Review” 2005, vol. 19, nr 2, s. 656–657.

²⁸ Zob. np. California Code of Civil Procedure § 2094 (2007), który przewiduje obok przysięgi i ślubowania świadka także oświadczenie (*declaration*). Z kolei w australijskiej prowincji Terytorium Północne istnieje wybór między przysięgą a złożeniem „obietnicy” (*promise*). *Oaths, Affidavits and Declarations Act* 2010 (NT).

²⁹ Wyrok Węgierskiego Trybunału Konstytucyjnego z dnia 20 kwietnia 2009 r., 47/2009, „Magyar Közlöny” 2009/55.

złożenia przysięgi, odkąd ustawa z dnia 27 maja 1974 r. określiła formułę przysięgi niezawierającą odniesienia do Boga czy jakiegokolwiek bóstwa. Powoływanie się przez wyznawcę Świadców Jehowy na wolność religijną nie stanowi w opinii sądu racji za dopuszczeniem odstąpienia od złożenia areligijnej przysięgi.

Inne stanowisko przyjął natomiast niemiecki Federalny Trybunał Konstytucyjny w wyroku z dnia 11 kwietnia 1972 r.³⁰ W jego ocenie poszanowanie wolności religii (art. 4 ust. 1 Konstytucji RFN) wymaga, aby świadek, który ze względów religijnych nie chce złożyć, nawet pozbawionej jakichkolwiek odniesień do Boga, „przysięgi”, mógł alternatywnie złożyć np. „oświadczenie” (*Aussage*) bez wyrazu „przysięgam”³¹. Co prawda, FTK uznał, iż przysięgę niezawierającą w swej rocie odwołań do Boga należy postrzegać jako pozbawioną religijnej czy transcendentalnej doniosłości, a jedynie jako potwierdzenie mówienia prawdy, to niemniej jednak uszanowania wymaga odosobnione postrzeganie przez kogoś przysięgi w kategoriach religijnych. Trybunał dał zatem pierwszeństwo subiektywnej interpretacji terminu „przysięga” przez skarżącego. Podobnie orzekł FTK w wyroku z dnia 25 października 1988 r. w sprawie odmowy złożenia przysięgi przez radnego samorządu terytorialnego³². Trybunał uznał za sprzeczne z konstytucją stawianie obywatela w sytuacji konieczności wyboru wierności sumieniu albo prawu. Mając na uwadze godność osoby ludzkiej, jedynym racjonalnym sposobem usunięcia tego dylematu jest zawieszenie obowiązku prawnego będącego jego przyczyną i pozwolenie obywatelowi na postąpienie zgodnie z nakazami sumienia. Wymóg złożenia przysięgi jako warunek objęcia urzędu musi być uchylony po to, aby obywatel mógł realizować polityczną karierę (art. 33 ust. 3 Konstytucji RFN) w zgodzie z własnym sumieniem. Skarżący jest w stanie w inny sposób niż poprzez przysięgę zaświadczyć o swojej wierności porządkowi prawnemu³³. W miejsce słowa „przysięgam” można użyć sformułowania „zapewniam” (*ich beteuere*).

³⁰ 33 BVerfGE 23 (1972).

³¹ Obligatoryjnej religijnej przysięgi zakazuje wyraźnie pozostawiony w mocy art. 136 ust. 4 Konstytucji weimarskiej.

³² 79BVerfGE 69 (1988).

³³ E.J. Eberle, *Church and State in Western Society: Established Church, Cooperation and Separation*, Farnham–Burlington 2011, s. 72–74.

Podobnie sądom amerykańskim zdarzało się uznawać za sprzeczny z wolnością religijną wymóg złożenia nie tylko przysięgi, ale nawet ślubowania pozbawionego jakichkolwiek odniesień do Boga, ilekroć zainteresowany postrzegał takie ślubowanie w świetle swoich przekonań za mimo wszystko „religijne”. W sprawach tych sądy przyjmowały, iż osobie, na której spoczywał obowiązek złożenia przysięgi czy ślubowania, należało umożliwić wybranie własnej, odpowiadającej jej, alternatywnej wersji, np. oświadczenia (*declaration*) czy obietnicy (*pledge*)³⁴. Praktyka pokazuje jednak, iż nawet zapewnienie takiej kolejnej alternatywy, jak wspomniane „oświadczenie”, nie daje gwarancji, iż dana osoba uczyni zadość prawu³⁵.

Przejawem responsywności wobec religijnego pluralizmu współczesnych społeczeństw w państwach o tradycji chrześcijańskiej jest dopuszczalność różnych form złożenia religijnej przysięgi. Superior Court stanu Północna Karolina w wyroku z dnia 24 maja 2007 r. uznał, iż osoby nie będące chrześcijanami mogą, składając religijną przysięgę podczas zaprzysiężenia jako juror lub świadek w stanowym postępowaniu sądowym, użyć innych religijnych tekstów (*Holy Scriptures*), aniżeli chrześcijańska Biblia (Pismo Święte Króla Jerzego), np. Koranu³⁶. Stanowisko to nawiązuje do precedensowego wyroku sądu angielskiego z 1744 r. w sprawie *Omychund v. Barker*³⁷.

³⁴ Zob. *Gordon v. Idaho*, 778 F.2d 1397 (9th Cir. 1985); *Staton v. Fought*, 486 So. 2d 745 (La. 1986); *Murray v. Travis County Dist. Ct.*, 898 F.2d 150 (5th Cir. 1989); *Ferguson v. Commissioner*, 921 F.2d 588, 590-91 (5th Cir. 1991); *Society of Separationists, Inc. v. Herman*, 939 F.2d 1207 (5th Cir. 1991); *Bessard v. California Community College*, 867 F. Supp. 1454 (E.D. Cal. 1994).

³⁵ Zob. *Kaltenbach v. Breaux*, 690 F. Supp. 1551 (W.D. La. 1988).

³⁶ *ACLU of North Carolina, and Syidah Mateen v. State of North Carolina*, 181 N.C. App. 430; 639 S.E.2d 136; 2007, N.C. App. LEXIS 153. Zob. D. Blau, *Note, Holy Scriptures and Unholy Strictures: Why the Enforcement of a Religious Orthodoxy in North Carolina Demands a More Refined Establishment Clause Analysis of Courtroom Oaths*, „First Amendment Law Review” 2006, vol. 4, s. 223–265.

³⁷ *Omychund v. Barker* (1744) 26 ER 15, 31. W 1889 r. w jednej ze spraw sąd amerykański stwierdził, że „przysięga może być składana na Księgę, z podniesioną ręką, albo w jakikolwiek sposób stosowny do religijnych przekonań osoby zaprzysiężanej czy w jakiejkolwiek formie wiążącej jej sumienie”. *United States v. Mallard*, 40. Fed. 151 (D.S. C. 1889). Zob. P. Jonsson, *Raise Your Right Hand And Swear To Tell The Truth... On The Koran?*, „Christian Science Monitor”, z dnia 20 lipca 2005 r., s. 2.

Kolejnym sposobem umożliwienia wywiązania się z obowiązku złożenia przysięgi w zgodzie z własnym sumieniem jest zezwalanie przez sądy na modyfikację spornego fragmentu tekstu przysięgi. Za przykład sądowego korygowania roty przysięgi do oczekiwań osoby może posłużyć wyrok Sądu Najwyższego USA w sprawie *United States v. Moore*³⁸, w którym przyjęto, iż świadek może pominąć słowo „uroczyście” (*solemnly*) i powiedzieć „Przysięgam (Ślubuję)”, zamiast „Uroczyście Przysięgam (Ślubuję)”, skoro deklamacja kontestowanego wyrazu kłóci się z przekonaniem religijnym świadka. Z kolei amerykański federalny Sąd Apelacyjny dla IX Okręgu przyjął, iż oskarżony może – powołując się na zasadę wolności religijnej (*Free Exercise Clause*) – składając przysięgę, użyć zamiast słowa „prawda” zwrotu „w pełni zintegrowana Uczciwość”³⁹.

W przedmiocie zakresu akomodacji przekonań religijnych przysięgających amerykańskie orzecznictwo nie jest jednak w pełni jednolite. Stanowy sąd kalifornijski w sprawie *Smith v. County Engineer of San Diego County* uznał, że niedopuszczalne są żadne zmiany brzmienia roty przysięgi lojalności, żadne włączenia czy wyłączenia z niej słów i zwrotów. W kontekście poszanowania światopoglądu powoda sąd zauważył, że „nie byłoby ani racjonalne, ani dobrą polityką, w kwestii publicznego zatrudnienia, nakładanie na władzę cywilną ciężaru mierzenia religijnych przekonań przeciwko interesowi i wymogom tej instytucji”⁴⁰. Federalny Sąd Okręgowy dla Wschodniego Dystryktu Wisconsin nie podzielił natomiast obiekcji powoda, że słowa przysięgi o „bronieniu” ojczyzny odnoszą się do służby wojskowej, a słowa o „prawdziwej wierności i posłuszeństwie” wobec ojczyzny sugerują oddawanie czci istocie innej niż Bogu. Zwrot roty o „wspieraniu Konstytucji Stanów Zjednoczonych przeciwko wszystkim wrogom, zagranicznym i krajowym”⁴¹ nie ogranicza wolności religijnej osób, które nie chcą zastąpić posłuszeństwa wobec Boga posłuszeństwem względem władzy świeckiej⁴².

³⁸ *United States v. Moore*, 217 F.2d 428 (7th Cir. 1954), *Moore v. United States*, 348 U.S. 966, 75 S.Ct. 530, 99 L.Ed. 753 (1955).

³⁹ *United States v. Ward*, 973 F.2d 730, 731 (9th Cir. 1992); *United States v. Ward*, 989 F.2d 1015, 1018–20 (9th Cir. 1992).

⁴⁰ *Smith v. County Engineer of San Diego County*, 266 Cal.App.2d 645, 656 (1968).

⁴¹ Zob. 5 U.S.C. § 3331.

⁴² *Anderson v. Frank*, No. 91-C-292 (E.D. Wis. Nov. 20, 1992).

III.

U podstaw sprzeciwu wobec złożenia przysięgi stoją nie tylko przekonania religijne. Obiekcje te mogą być również politycznej natury, ewentualnie jednocześnie politycznej i światopoglądowej. Ich akomodacja jest jednak mniejsza w praktyce prawniczej w porównaniu do powyżej zasygnalizowanych przypadków uwzględniania zastrzeżeń czysto światopoglądowych. Przepisy obligujące do złożenia przysięgi (ślubowania) i rzekomo naruszające prawa podstawowe człowieka sądy różnych państw uznawały zwykle za zgodne z konstytucją czy – jak w przypadku Trybunału Strasburskiego – z Europejską Konwencją Praw Człowieka. Można dostrzec pewną inklinację do prokonstytucyjnej czy prokonwencyjnej wykładni operatywnej ustaw krajowych, przewidujących obowiązek złożenia przysięgi (ślubowania), ilekroć obowiązek ten skarżący kontestowali z powołaniem się na inne prawa i wolności niż wolność religii.

W państwach będących monarchiami z wolnością przekonań może kłócić się wymóg wypowiedzenia w ramach przysięgi słów o wierności monarsze. ETPC wyrokiem z dnia 8 czerwca 1999 r. uznał, iż obowiązek złożenia przez posła parlamentu Wielkiej Brytanii przed objęciem mandatu przysięgi zawierającej słowa o wierności i podległości „Jej Królewskiej Mości Królowej Elżbiecie II, Jej Dziedzicom i Sukcesorom” nie narusza Konwencji, w szczególności wolności wyrażania opinii (art. 10) czy wolności myśli, sumienia i wyznania (art. 9). W ocenie Trybunału kwestionowaną przysięgę należy postrzegać jako „potwierdzenie lojalności wobec konstytucyjnych zasad, które wspierają, m.in., funkcjonowanie demokracji przedstawicielskiej w pozwanym państwie”⁴³. Trybunał nie podzielił zatem stanowiska skarżącego, iż deklarowanie przez niego – jako polityka północnoirlandzkiej republikańskiej partii Sinn Féin i katolika – wierności wobec brytyjskiej monarchini, będącej jednocześnie zwierzchnikiem Kościoła anglikańskiego, pogwałca jego prawa konwencyjne.

Podobne stanowisko zajął kanadyjski Sąd Apelacyjny dla Prowincji Ontario w wyroku z dnia 13 sierpnia 2014 r. Orzekł, iż przysięga (*oath of allegiance*) składana przez nowego obywatela Kanady zawierająca cytowane powyżej słowa o wierności „Jej Królewskiej Mości Królowej Elżbiecie II,

⁴³ *McGuinness v. The United Kingdom*, 39511/98.

Królowej Kanady, Jej Dziedzicom i Sukcesorom” nie narusza Kanadyjskiej Karty Praw i Wolności, konkretnie wolności sumienia i religii, wolności słowa, oraz zasady równości. Według sądu laicka przysięga jest „przysięgą naszej formie rządu”, a nie „Królowej jako osobie”. Królowa w przysiędze symbolizuje „parlamentarny system monarchii konstytucyjnej”⁴⁴.

Do analogicznych wniosków doszedł też belgijski Sąd Arbitrażowy, który orzeczeniem z dnia 15 października 2002 r. uznał konstytucyjność, konkretnie zgodność z zasadą równości (art. 10 Konstytucji Belgii), przepisu ustawowego nakładającego na burmistrzów i radnych obowiązek złożenia przed objęciem urzędu czy mandatu przysięgi zawierającej m.in. słowa „przysięgam wierność królowi”. Wyznawanie republikańskich poglądów nie zwalnia w ocenie sądu z powinności deklamacji przysięgi w pełnym jej brzmieniu, a kontestowane słowa należy odczytywać jako wierność monarchii, która z kolei znajduje umocowanie w samej konstytucji⁴⁵.

Inną interpretację przyjęła natomiast kanadyjska Komisja ds. Pracowników Służby Publicznej (Public Service Staff Relations Board). W 2000 r. Public Service Employment Act wprowadził wymóg, aby kanadyjscy federalni funkcjonariusze publiczni złożyli przysięgę na wierność Królowej Elżbiecie II i jej potomkom. Dwa lata później grupa nauczycieli odmówiła złożenia tej przysięgi, a ich związek zawodowy zakwestionował obligatoryjny charakter kontestowanej frazy. Ostatecznie Komisja ds. Pracowników Służby Publicznej rozstrzygnęła, że sporne słowa to nic nie znaczący „techniczny szczegół”, a ich niewypowiedzenie nie rodzi konsekwencji prawnych⁴⁶.

Powoływanie się na wolność przekonań i wolność słowa jest również nieskutecznym argumentem przeciwko wypowiedaniu podczas zaprzysiężenia słów o wierności ustawie zasadniczej. Za konstytucyjnością obowiązku parlamentarzysty – polityka baskijskiej separatystycznej partii Batasuna – do złożenia przysięgi na wierność Konstytucji Hiszpanii opowiedział się hiszpański Trybunał Konstytucyjny. Obowiązek ten nie oznacza, w oce-

⁴⁴ *McAteer v. Canada (Attorney General)*, 2014 ONCA 578. Sąd Najwyższy Kanady dnia 26 lutego 2015 r. odmówił rozpatrzenia sprawy. Zob. też *Roach v. Canada (Minister of State for Multiculturalism and Citizenship)*, [1994] 2 FC 406, 113 DLR (4th) 67.

⁴⁵ Cour d'Arbitrage 151/2002 du 15 octobre 2002.

⁴⁶ *Public Service Alliance of Canada v. Treasury Board (Indian and Northern Affairs Canada)*, 2002 PSSRB 31.

nie Trybunału, konieczności merytorycznej aprobaty wszystkich jej postanowień, ale wymóg akceptacji i przestrzegania „reguł gry”, w szczególności uznania norm proceduralnych dotyczących trybu zmiany konstytucji⁴⁷.

Wielokrotnie konstytucyjność fragmentu roty przysięgi mówiącego o „wspieraniu” czy „bronieniu” Konstytucji USA i konstytucji poszczególnych stanów potwierdzały sądy amerykańskie. W ocenie Sądu Najwyższego termin „wspierać” (*support*) jedynie „wymaga od osoby podejmującej obowiązki publiczne przyrzeczenia (...) że będzie dążyć do wykonywania swoich publicznych zadań zgodnie z prawem”. Z kolei inny fragment roty stanowiący o „sprzeciwianiu się obaleniu władzy USA i władzy stanowej siłą, przemocą, bezprawnymi czy niekonstytucyjnymi metodami” nie wymaga podejmowania konkretnych działań w hipotetycznej czy konkretnej sytuacji, ale służy temu, aby ci, którzy zajmują publiczne stanowiska, byli gotowi postępować według konstytucyjnych zasad i reguł właściwych dla amerykańskiego systemu władzy⁴⁸. Stanowisko to nawiązuje do twierdzenia niemieckiego filozofa Carla Schmitta, że przysięga wierności konstytucji nie oznacza przysięgi wierności każdej pojedynczej normie konstytucyjnej ani podporządkowania się każdemu postanowieniu ustawy zasadniczej wprowadzonemu w procedurze nowelizacji⁴⁹.

Jako natomiast sprzeczne z konstytucyjnymi wolnościami Sąd Najwyższy USA kilkunastokrotnie uznawał przepisy nakazujące złożenie „antykomunistycznej” przysięgi lojalności. Po drugiej wojnie światowej, w okresie makkartyzmu, funkcjonariusze i pracownicy publiczni w Stanach Zjednoczonych zostali zobligowani do zapewnienia pod przysięgą o braku swoich powiązań z Partią Komunistyczną czy inną „wywrotową” organizacją opowiadającą się za obaleniem przemocą czy innymi bezprawnymi środkami

⁴⁷ Wyrok hiszpańskiego Trybunału Konstytucyjnego z dnia 18 listopada 1983 r., STC 101/1983. V.F. Comella, *The New Regulations of Political Parties in Spain, and the Decision to Outlaw Batasuna*, [w:] *Militant Democracy*, red. A. Sajó, L. Rutt Bentsch, Utrecht 2004, s. 141–142. Zob. też dwa inne wyroki hiszpańskiego Trybunału Konstytucyjnego z dnia 16 grudnia 1983 r. (STC 122/1983) i z dnia 21 czerwca 1990 r. (STC 119/1990).

⁴⁸ *Cole v. Richardson*, 405 U.S. 676, 682, 684 (1972). Zob. też *Bond v. Floyd*, 385 U.S. 116 at 129, 135 (1966); *Knight v. Board of Regents*, 269 F.Supp. 339 (S.D.N.Y. 1967), *aff'd per curiam*, 390 U.S. 36 (1968); *Law Students Civil Rights Research Council, Inc. v. Wadmond*, 401 U.S. 154 (1971). *Connell v. Higginbotham*, 403 U.S. 207 (1971).

⁴⁹ C. Schmitt, *Constitutional Theory*, Durham 2008, s. 81.

władzy federalnej lub władzy stanowej. Odmowa przysięgi skutkowałą zwolnieniem z pracy, usunięciem z urzędu bądź uniemożliwiała objęcie danego stanowiska. Po początkowej przychylności amerykańskiej judykatury wobec niniejszej formy pacyfikowania ruchu komunistycznego w Stanach Zjednoczonych⁵⁰, począwszy od 1952 r., Sąd Najwyższy USA zaczął zmieniać swoją linię orzeczniczą, dostrzegając w tym typie przysięgi zagrożenie dla konstytucyjnej wolności słowa, wolności zrzeszania się czy zasady rzetelnego procesu⁵¹. Przepisy operujące terminami „organizacja wywrotowa” czy podobnymi najpierw zakwestionowano z powodu ich nieokreśloności treściowej i zbyt szerokiego zakresu zastosowania⁵². Następnie Sąd Najwyższy stanął na stanowisku, że za konstytucyjną może uchodzić penalizacja członkostwa w „wywrotowych” organizacjach, gdy osoba karana nie tylko posiada wiedzę o nielegalnych celach grupy, ale ma rzeczywisty zamiar te cele realizować⁵³. W jego ocenie „grupa opowiadająca się za siłowym przewrotem jako abstrakcyjną doktryną nie musi być koniecznie uznawana jako opowiadająca się za działaniem bezprawnym”⁵⁴.

IV.

Terminy „przysięga” i „ślubowanie”, zarówno w powszechnym języku polskim, jak i w polskim języku prawnym, zasadniczo są synonimami⁵⁵. Polski ustawodawca i ustrojodawca z „przysięgą” i „ślubowaniem” łączą jedna-

⁵⁰ Zob. *American Communications Association v. Douds*, 339 U.S. 382 (1950); *Garner v. Board of Public Works*, 341 U.S. 716 (1951); *Gerende v. Board of Supervisors*, 341 U.S. 56 (1951); *Adler v. Board of Education*, 342 U.S. 485 (1952).

⁵¹ *Wieman v. Updegraff*, 344 U.S. 183 (1952). Zob. też *Slochower v. Board of Higher Education of New York City*, 350 U.S. 551 (1956); *Sweezy v. New Hampshire*, 354 U.S. 234 (1957); *Speiser v. Randall*, 357 U.S. 513 (1958); *Shelton v. Tucker*, 364 U.S. 479 (1960).

⁵² *Cramp v. Board of Public Instruction of Orange County, Florida*, 368 U.S. 278 (1961); *Baggett v. Bullitt*, 377 U.S. 360 (1964).

⁵³ *Elfbrandt v. Russell*, 384 U.S. 11 (1966); *Keyishian v. Board of Regents*, 385 U.S. 589 (1967); *Baird v. State Bar of Arizona*, 401 U.S. 1 (1971).

⁵⁴ *Communist Party of Indiana v. Whitcomb*, 414 U.S. 441 (1974).

⁵⁵ Prof. Jan Miodek o ślubowaniu, <http://www.raciborz.com.pl/art14977.html> (21.03.2015). Jak jednak zauważa językoznawca A. Markowski, „ślubowanie” czy „przyrzeczenie” – w przeciwieństwie do „przysięgi” – posiadają wyłącznie wymiar pro-

kowe znaczenie. Niezależnie od użytego terminu odnosi się on do laickiego przyrzeczenia. Posłużenie się w stosunku do danego rodzaju funkcjonariuszy publicznych czy osób wykonujących dany zawód zaufania publicznego wyrazem „ślubowanie”, a nie „przysięga” i na odwrót niekiedy ma uzasadnienie historyczne związane z tradycją funkcjonowania konkretnego urzędu czy profesji. Częściej jednak wybór jednego z dwóch określeń wydaje się w polskim porządku prawnym dziełem przypadku.

W stosunku do 12 osób prawo polskie wymaga złożenia przysięgi⁵⁶, a wobec ponad 60 formułuje obowiązek ślubowania⁵⁷. Możliwość zaistnienia

misoryjny. A. Śmigulec, *Niech cię piorun trzaśnie!*, http://m.wyborcza.pl/wyborcza/1,132748,14360209,Niech_cie_piorun_trzasnie_.html (21.03.2015).

⁵⁶ Przysięgę w Polsce składają: prezydent RP, prezes Rady Ministrów, wiceprezes Rady Ministrów, minister, prezes Najwyższej Izby Kontroli, prezes Narodowego Banku Polskiego, członek Rady Polityki Pieniężnej, funkcjonariusz Służby Kontrwywiadu Wojskowego, funkcjonariusz Służby Wywiadu Wojskowego, funkcjonariusz Centralnego Biura Antykorupcyjnego, żołnierz, student odbywający zgodnie z odrębnymi przepisami zajęcia wojskowe w szkole wyższej. Nie każde przyrzeczenie określonego postępowania uzyskuje na gruncie prawa formalnie postać „przysięgi” czy „ślubowania”. Przykładowo, tzw. „przysięgę małżeńską” ustawodawca określa mianem „oświadczenia o wstąpieniu w związek małżeński”. Zob. art. 7 § 3 Ustawy z dnia 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (t.j.: Dz.U. 2012, poz. 788 ze zm.).

⁵⁷ Ślubowanie w Polsce składają: poseł, senator, Rzecznik Praw Obywatelskich, Rzecznik Praw Dziecka, Generalny Inspektor Ochrony Danych Osobowych, sędzia Trybunału Konstytucyjnego, sędzia, ławnik i referendarz sądowy, ławnik izby morskiej, zawodowy i społeczny kurator sądowy oraz aplikant kuratorski, wojskowy kurator społeczny, adwokat i aplikant adwokacki, radca prawny i aplikant radcowski, notariusz, zastępca notarialny i aplikant notarialny, komornik, prezes Instytutu Pamięci Narodowej, prokurator i prokurator generalny, radca i starszy radca Prokuratury Generalnej, aplikant aplikacji ogólnej, aplikant aplikacji sędziowskiej, aplikant aplikacji prokuratorskiej, szef Służby Cywilnej i urzędnik Służby Cywilnej, policjant, funkcjonariusz Agencji Bezpieczeństwa Wewnętrznego, funkcjonariusz Agencji Wywiadu, funkcjonariusz Biura Ochrony Rządu, funkcjonariusz Straży Granicznej, funkcjonariusz Służby Więziennej, funkcjonariusz Służby Celnej, kontroler Najwyższej Izby Kontroli, pracownik Państwowej Inspekcji Pracy, członek personelu dyplomatyczno-konsularnego, radny rady gminy, wójt (burmistrz, prezydent miasta), radny rady powiatu, radny sejmiku województwa, pracownik samorządowy, strażnik straży gminnej, strażak Państwowej Straży Pożarnej, nauczyciel mianowany, rzecznik patentowy i aplikant rzecznikowski, diagnosta laboratoryjny, członek Krajowej Izby Odwoławczej, tłumacz przysięgły, arbiter stałego polubownego sądu konsumenckiego przy prezesie Urzędu Regulacji Telekomunikacji i Poczty, arbiter stałego polubownego sądu konsumenckiego przy

obiekcji natury religijnej wobec złożenia przysięgi (ślubowania) ogranicza, choć jak pokazuje powyżej przywołany kazus nauczycielki, nie znosi laicyzacji roty przyrzeczenia oraz formy jej złożenia. Roty nominalnie „przysięg” w RP, tak jak rot nominalnie „ślubowań”, nie zawierają żadnych odniesień do sfery *sacrum*. Laickości przysięgi (ślubowania) nie neguje możliwość zakończenia jej słowami „Tak mi dopomóż Bóg”.

W stosunku do niektórych osób zobligowanych do złożenia ślubowania żaden przepis *expressis verbis* nie legitymuje ich do zwieńczenia aktu ślubowania cytowanymi słowami. Nie oznacza to *a contrario*, iż wypowiedzenie tej formuły z własnej inicjatywy przez ślubującego skutkowało by nieważnością ślubowania. Podstawy prawnej fakultatywnego nadania ślubowaniu religijnego charakteru należy doszukiwać się w art. 53 Konstytucji RP wyrażającym wolność sumienia i religii⁵⁸.

Wypowiadanie słów „Tak mi dopomóż Bóg” oraz kładzenie dłoni na Biblii przez prezydenta USA w czasie ceremonii zaprzysiężenia również nie posiada żadnego umocowania normatywnego. Praktyka ta uchodzi jednak za w pełni legalną⁵⁹. W ocenie Sądu Najwyższego USA uznawanie za niekonstytucyjne słów „Tak mi dopomóż Bóg” w rocie przysięgi byłoby „lekceważeniem czy szyderstwem” z I Poprawki do Konstytucji Stanów Zjednoczonych. To i inne odniesienia do „Wszechmocnego przewijają się przez nasze ustawy, nasze publiczne rytuały, nasze ceremonie”⁶⁰.

Laicka rota ślubowania połączona z fakultatywnością *invocatio Dei* wydaje się optymalnym rozwiązaniem responsywnym, zarówno wobec oczekiwania osób wierzących, jak i ateistów czy agnostyków⁶¹. Stan rzeczy, w któ-

wojewódzkim inspektorze inspekcji handlowej, syndyk, farmaceuta, doradca podatkowy, biegły rewident, ekspert urzędu patentowego, student, doktorant. Zob. G. Maroń, *Ślubowanie i przysięga w polskim, słowackim oraz unijnym porządku prawnym* (w druku).

⁵⁸ A. Mezglewski, *Przysięga, ślubowanie oraz przyrzeczenie w prawie polskim*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2011, t. 3.

⁵⁹ *Newdow v. Roberts*, 603 F.3d 1002, 1006 (D.C. Cir. 2010).

⁶⁰ *Zorach v. Clauson*, 343 U.S. 306, 312–313 (1952).

⁶¹ Krytycznie o możliwości uzupełniania rot ślubowania o formułę „Tak mi dopomóż Bóg” zob. W. Brzozowski, *Uzewewnętrznianie przynależności religijnej. Zagadnienia systemowe*, [w:] *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, red. J. Kondratiewa-Bryzik, R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, Warszawa 2012, LEX nr 141338. Por. P. Semka, *Buchalteria sumień*, <http://blog.rp.pl/blog/2007/11/06/piotr-semka-buchalteria-sumien/> (21.03.2015).

rym ustawodawstwo odnoszące się do ślubowania jedynie części polskich funkcjonariuszy publicznych i przedstawicieli zawodów zaufania publicznego eksplikatywnie daje możliwość przywołania Boga podczas ceremonii ślubowania, świadczy o niespójności rodzimego systemu prawnego. *De lege ferenda* można postulować wyraźne wyartykułowanie takiego uprawnienia we wszystkich ustawach formułujących obowiązki ślubowania⁶².

Wolności sumienia i religii żołnierzy w RP nie narusza przysięga wojskowa, pomimo tego, że odwołanie do Boga stanowi integralną część rotę przysięgi wojskowej. Osobny bowiem przepis uprawnia żołnierza do odstąpienia od wypowiedzenia ostatniego zdania tekstu przysięgi „Tak mi dopomóż Bóg”. Takie samo rozwiązanie występuje np. w niemieckiej ustawie zasadniczej w stosunku do przysięgi prezydenta Republiki Federalnej Niemiec (art. 56)⁶³.

Przysięga wojskowa negowała natomiast wolność sumienia żołnierzy w okresie PRL. Rota wojskowej przysięgi z 1952 r. wymagała od żołnierza m.in. „bronić niezłomnie praw ludu pracującego, zawarowanych w Konstytucji, stać nieugięte na straży władzy ludowej, dochować wierności Rządowi Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej”, „strzec niezłomnie wolności, niepodległości i granic Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej przed za-

⁶² G. Maroń, *Instytucja ślubowania adwokackiego w polskim porządku prawnym*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2012, nr 2, s. 15–16; idem, *Ślubowanie senatorskie w polskim porządku prawnym*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego – Prawo” 2012, z. 11, s. 146–147; idem, *Ślubowanie poselskie w polskim porządku prawnym*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2012, nr 10, s. 39; idem, *Instytucja przysięgi Prezydenta w polskim porządku prawnym*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2012, nr 2, s. 186–187.

⁶³ Z kolei na Litwie w 2005 r. znowelizowano przepisy ustawy o prokuraturze i ustawy o sądach. Poprzednio oba akty podawały rotę przysięgi kończącą się słowami „Tak mi dopomóż Bóg. Przysięga może być złożona z pominięciem ostatniego zdania”. Osoba zaprzysiężana, która nie chciała przywoływać Boga, wykreślała wskazywane słowa, podpisując tekst przysięgi. Po nowelizacji akty określają dwie rotę przysięgi, jedna kończy się zwrotem „Tak mi dopomóż Bóg”, a druga pomija te słowa. Sędzia czy prokurator może wybrać odpowiadający mu jeden z dwóch tekstów. Analogiczna nowelizacja objęła kilka innych ustaw, m.in. ustawę o Sądzie Konstytucyjnym, ustawę o Prezydencie Republiki (2003) czy ustawę o Rządzie (2004). Rozwiązanie znane polskiej ustawie o przysiędze wojskowej przewidyuje natomiast w stosunku do członka litewskiego Sejmu art. 5 przepisów wprowadzających Konstytucję Republiki Litewskiej z 1992 r. R. Ruškyt, *Legal Aspects of Religious Freedom*, Lublana 2008, s. 152–153.

kusami imperializmu, stać nieugięte na straży pokoju w braterskim przy mierzu z Armią Radziecką i innymi sojusznicznymi armiami”. Gwarantem dochowania przysięgi miała być „surowa ręka sprawiedliwości ludowej”⁶⁴. Co najmniej jednak 46 osób – członków Ruchu „Wolność i Pokój” – wołało ponieść sankcje, w tym karę pozbawienia wolności, niż złożyć przysięgę o treści sprzecznej z wyznawanymi poglądami⁶⁵. Socjalistycznej ideologizacji poddano w czasach PRL także rotę innych ślubowań i przysięg, np. ślubowania sędziowskiego⁶⁶.

Brak w polskim porządku prawnym możliwości zastąpienia nominalnej przysięgi ślubowaniem może być źródłem sprzeciwu sumienia u tych osób, np. kwakrów czy anabaptystów, które ze względów religijnych przyjmują zakaz jakiegokolwiek przysięgania. Umocowanie takiej alternatywy w przepisach prawa pozwoliłoby na uwzględnienie potencjalnych obiekcji tego typu.

V.

Rota przysięgi powinna obejmować wartości powszechnie podzielane w danej kulturze. Im do mniej uniwersalistycznych wartości odsyła, tym większe ryzyko zaistnienia sprzeczności pomiędzy nimi a przekonaniami osoby zobligowanej do deklaracji wierności tym wartościom w drodze przysięgi. Fakt, iż wielu przysięgających i ślubujących traktuje wypowiedzenie słów rotę, jako *façon de parler*, nie uprawnia do bagatelizowania w demokratycznym państwie prawnym kwestii sprzeciwu sumienia tych ślubujących i przysięgających, dla których deklamacja określonych treści kłóci się z ich światopoglądem⁶⁷. Z drugiej jednak strony L. Orgad trafnie zwraca uwagę

⁶⁴ Ustawa z dnia 22 listopada 1952 r. o przysiędze wojskowej (Dz.U. Nr 46, poz. 310).

⁶⁵ M. Adamkiewicz, M. Siedziako, *Bez wątpienia było warto*, Szczecin 2012; A. Smółka-Gnauck, *Między wolnością a pokojem. Zarys historii Ruchu „Wolność i Pokój”*, Warszawa 2012; J. Czaputowicz, *Działania Służby Bezpieczeństwa i Kontrywywiadu Wojskowego wobec ruchu „Wolność i Pokój”*, [w:] *Jesteście naszą wielką szansą. Młodzież na rozstaju komunizmu 1944–1989*, red. P. Ceranka, S. Stępień, Warszawa 2009, s. 286–300.

⁶⁶ G. Maroń, *Instytucja ślubowania sędziowskiego w polskim porządku prawnym*, „Studia Prawnicze” 2011, z. 3–4, s. 276–277.

⁶⁷ Jak przekonuje J. Salij: „Jeśli kiedykolwiek zdarzy mi się, że podsuwany mi tekst budzi wyraźny sprzeciw mojego sumienia, zobowiązania takiego nie wolno mi podejmować.

na prawidłowość, że: „Im bardziej abstrakcyjna przysięga, tym w mniejszym stopniu pogwałca ona wolność sumienia, gdyż abstrakcyjne terminy umożliwiają dyskrecjonalne interpretacje. Jednocześnie im bardziej abstrakcyjna jest przysięga, tym mniej znaczenia prawnego posiada, skoro nieoczywiste pozostaje to, jakie są czyjeś obowiązki”⁶⁸.

Rozwiązanie konfliktu wartości prawnych na etapie stosowania prawa również nie jest łatwe. Zezwolenie *in concreto* osobie przysięgającej na skorygowanie rotę według własnego uznania lub na odstąpienie w ogóle od aktu przysięgi może wypaczać sens tej instytucji, podważać zasadę praworządności oraz osłabiać zasadę pewności prawa⁶⁹. Podejście takie jednocześnie istotnie modyfikuje model interpretacji i stosowania prawa. Organ władzy publicznej jako finalne znaczenie przepisu przyjmuje bowiem nie to znaczenie, jakie sam ustalił w oparciu o znane jurysprudencji i judykaturze kanony wykładni prawa, ale to znaczenie, jakie z przepisem wiąże strona postępowania. Tego typu „subiektywizacja” operatywnej wykładni prawa *prima facie* kłóci się z paradygmatem państwa prawa mówiącym o *rule of law, and not of men*. Z drugiej strony niedoznająca wyjątków wierność formalizmowi prawnemu może skutkować nieproporcjonalną reglamentacją jednostkowych praw i wolności – jak w przykładzie studenta gdańskiej ASP i nauczycielki z województwa pomorskiego – których poszanowanie jest immanentne dla bytu każdego demokratycznego państwa prawa.

Przywołane orzecznictwo pokazuje, iż akomodacja przekonań światopoglądowych osób przysięgających (ślubujących) nie musi przeczyć *ratio legis* przysięgi czy ślubowania, jakim jest pobudzanie do określonego, pożąda-

Nawet gdyby miał to być akt pozorny, z którego nikt mnie rozliczać nie będzie. Nawet gdyby odmowa miała mnie narazić na kłopoty”. J. Salij, *Przysięga*, [w:] *Pytania nieobojętne*, http://mateusz.pl/ksiazki/js-pn/js-pn_49.htm (21.03.2015).

⁶⁸ L. Orgad, *Liberalism, Allegiance, and Obedience: The Inappropriateness of Loyalty Oaths in a Liberal Democracy*, „Canadian Journal of Law and Jurisprudence” 2014, vol. XXVII, nr 1, s. 116.

⁶⁹ Postulaty tego typu są formułowane także w polskiej doktrynie. W przywołanej sprawie ślubowania Grzegorza Gilewicza D. Pudzianowska przyjęła, że „stanowisko ASP jest zbyt rygorystyczne. Uczelnia powinna była podejść do tej kwestii bardziej elastycznie. Albo wyjaśnić studentowi, jak władze ASP rozumieją wierność ideom humanizmu i demokracji, albo zrobić wyjątek i nie nalegać, by tę część ślubowania składał”. W. Wybranowski, *Nie ślubujesz, nie studiujesz*, <http://www.rp.pl/arttykul/944925.html?print=tak&p=0> (21.03.2015).

nego przez prawodawcę postępowania. Nadmierny puryzm w odniesieniu do deklamacji roty przysięgi grozi tym, iż ceremonia zaprzysiężenia stanie się rutynowym i bezrefleksyjnym recytowaniem językowej „formułki”. Konieczność wyboru pomiędzy skrupulatną wiernością ustawowemu tekstowi przysięgi a wiernością swojemu sumieniu nie musi być jedynym rozwiązaniem kolizji wolności sumienia i religii z zasadą legalizmu.

Odpowiednia treść przysięgi w połączeniu z pewną dozą elastyczności, lecz nie dowolności interpretacji prawa wydaje się lepszym rozwiązaniem niż całkowita derogacja tytułowej instytucji ze współczesnych porządków prawnych⁷⁰. Pragmatyzm przysięgi polegający na motywowaniu do rzetelnego wywiązania się z zaciąganych zobowiązań należy wyważyć z fundamentalnymi prawami i wolnościami przysięgającego. Upatrywanie tak w obowiązku złożenia przysięgi, jak i w konstytucyjnych wolnościach jednostki optymalizacyjnych nakazów – w rozumieniu koncepcji R. Alexy’ego – pozwoli na ich koincydentne poszanowanie *in concreto* w stopniu, w jakim to tylko możliwe⁷¹. Na gruncie takiego kontekstualnego podejścia ustalanie relacji pierwszeństwa pomiędzy konkurującymi wartościami prawnymi jest dokonywane *a casu ad casum*. Proporcjonalne wyważenie pozostających w kolizji wartości stroni zarówno od gubiącego ducha prawa rygoryzmu, jak i od negującego literę prawa oraz zaufanie do prawa laksyzmu.

Literatura

Adamkiewicz M., Siedziako M., *Bez wątpienia było warto*, Szczecin 2012.

Blau D., *Note, Holy Scriptures and Unholy Strictures: Why the Enforcement of a Religious Orthodoxy in North Carolina Demands a More Refined Establishment Clause Analysis of Courtroom Oaths*, „First Amendment Law Review” 2006, vol. 4.

Brzozowski W., *Uzewewnętrznianie przynależności religijnej. Zagadnienia systemowe*, [w:] *Prawne granice wolności sumienia i wyznania*, red. J. Kondratiewa-Bryzik, R. Wieruszewski, M. Wyrzykowski, Warszawa 2012.

⁷⁰ Por. P. Winczorek, *Da się żyć bez przysięgi*, http://wyborcza.pl/1,75968,12771873, Da_sie_zyc_bez_przysiegi.html (21.03.2015).

⁷¹ Zob. G. Maroń, *Formuła ważenia zasad prawa jako mechanizm usuwania ich kolizji na przykładzie koncepcji Roberta Alexego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego. Prawo” 2009, z. 7, s. 86–105.

- Campbell E., *Oaths and affirmations of public office*, „Monash University Law Review” 1999, vol. 25, nr 1.
- Comella V.F., *The New Regulations of Political Parties in Spain, and the Decision to Outlaw Batasuna*, [w:] *Militant Democracy*, red. A. Sajó, L. Rutt Bentch, Utrecht 2004.
- Czaputowicz J., *Działania Służby Bezpieczeństwa i Kontrwywiadu Wojskowego wobec ruchu „Wolność i Pokój”*, [w:] *Jesteście naszą wielką szansą. Młodzież na rozstaju komunizmu 1944–1989*, red. P. Ceranka, S. Stępień, Warszawa 2009.
- Eberle E.J., *Church and State in Western Society: Established Church, Cooperation and Separation*, Farnham–Burlington 2011.
- Henley K., *Oaths and the Pledge of Allegiance: Freedom of Expression and the Right to Be Silent*, [w:] *Freedom of Expression in a Diverse World*, red. D. Golash, Dordrecht–London 2010.
- Jonsson P., *Raise Your Right Hand And Swear To Tell The Truth... On The Koran?*, „Christian Science Monitor” z 20 lipca 2005.
- Klaman A., *Czersk – Wiara na pierwszym miejscu*, <http://www.pomorska.pl/apps/pbcs.dll/article?AID=/20091221/INNEMIASTA04/411954856> (21.03.2015).
- Maroń G., *Instytucja przysięgi głowy państwa w państwach europejskich*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2012, nr 1.
- Maroń G., *Instytucja przysięgi Prezydenta w polskim porządku prawnym*, „Przegląd Prawa Konstytucyjnego” 2012, nr 2.
- Maroń G., *Instytucja ślubowania adwokackiego w polskim porządku prawnym*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2012, nr 2.
- Maroń G., *Instytucja ślubowania sędziowskiego w polskim porządku prawnym*, „Studia Prawnicze” 2011, z. 3–4.
- Maroń G., *Ślubowanie poselskie w polskim porządku prawnym*, „Przegląd Prawa Publicznego” 2012, nr 10.
- Maroń G., *Ślubowanie senatorskie w polskim porządku prawnym*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Rzeszowskiego – Prawo” 2012, z. 11.
- Maroń G., *Święci patroni prawników*, Rzeszów 2011.
- Maroń G., *Zasady prawa. Pojmowanie i typologie a rola w wykładni prawa i orzecznictwie konstytucyjnym*, Poznań 2011.
- Mezglewski A., *Przysięga, ślubowanie oraz przyrzeczenie w prawie polskim*, „Przegląd Prawa Wyznaniowego” 2011, t. 3.
- Naumowicz J., *Prawne i filozoficzne aspekty ślubowań studenckich*, [w:] *Interdyscyplinarne ujęcie prawa*, red. M. Żuralska, Warszawa 2013.
- Olejniczak D., *Kolejna odsłona sprawy Gilewicza*, <http://gdansk.gosc.pl/doc/1516059>. Kolejna-odslona-sprawy-Gilewicza (21.03.2015).

- Orgad L., *Liberalism, Allegiance, and Obedience: The Inappropriateness of Loyalty Oaths in a Liberal Democracy*, „Canadian Journal of Law and Jurisprudence” 2014, vol. XXVII, nr 1.
- Ruškyt R., *Legal Aspects of Religious Freedom*, Lublana 2008.
- Salij J., *Przysięga*, [w:] *Pytania nieobojętne*, http://mateusz.pl/ksiazki/js-pn/js-pn_49.htm (21.03.2015).
- Schmitt C., *Constitutional Theory*, Durham 2008.
- Skwarzyński M., *Sprzeciw sumienia w europejskim i krajowym systemie ochrony praw człowieka*, „Przegląd Sejmowy” 2013, nr 6.
- Smółka-Gnauck A., *Między wolnością a pokojem. Zarys historii Ruchu „Wolność i Pokój”*, Warszawa 2012.
- Torfs R., *The Permissible Scope of Legal Limitations on the Freedom of Religion or Belief in Belgium*, „Emory International Law Review” 2005, vol. 19, nr 2.